

Соціологічні напрямки діяльності кабінету вивчення книги і читання

Х. І. Вербицька

Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, Україна

Paper received 18.01.19; Revised 26.01.19; Accepted for publication 28.01.19.

<https://doi.org/10.31174/SEND-HS2019-192VII32-18>

Анотація. Сучасна практика вивчення в Україні функціонування засобів масової комунікації значною мірою ігнорує книгу та книговидавництво. Соціологічні дослідження в царині функціональних характеристик книги проводяться в Україні рідко. При цьому історичний досвід соціології книги як засобу масової комунікації в Україні багатий на події та активність науковців, знакових в історії української журналістики та книговидавництва. В статті аналізуються події, пов'язані з вивченням української книговидавничої справи та аудиторією української книги у період 1922 – 1936 років.

Ключові слова: автор, аудиторія, видавництво, журнал, засоби масової комунікації, книга, соціологія.

Вступ. За часів панування СРСР соціологія як наука і практика на теренах сучасної України зазнавала відчутних утисків. Контрольована комуністичною партією та радянським урядом, соціологічна галузь знань – утім, як і уся радянська наука – мала б слугувати тим ідеям, які не виходили за рамки дозволених владою норм і правил. Із здобуттям Україною незалежності, яка була підтверджена референдумом 1 грудня 1991 року [1], ідеологічні нашарування з наукової практики було знято, а наука повернулася до виконання своїх безпосередніх функцій – отримання знань про навколишній світ. Українська соціологічна наука не лише не стала винятком, але в організаційному сенсі піднялася на декілька шаблів. А вже 1990 року на базі відділення соціально-психологічних проблем Інституту філософії Національної академії наук України було створено окремий Інститут соціології, який сьогодні вважається провідною науковою установою у галузі соціології як науки і практики [2].

Короткий огляд публікацій. Дослідників розвитку масовокомунікаційних процесів потішило виокремлення в структурі Інституту відділу соціології культури та масової комунікації. Після десятиліть чи не повного занедбання й нехтування інтересами засобів масової комунікації таке нововведення було на користь справі вивчення процесів та тенденцій розвитку у царині мас-медіа та книговидавництва.

З усіх серйозних напрацювань можна згадати лише декілька. Так, протягом 2002 року у трьох пострадянських державах – Україні, Грузії та Вірменії – у рамках масштабного соціологічного дослідження «Молодь України, Грузії, Вірменії в період ринкових перетворень» було з'ясовано ставлення молоді цих трьох країн до книги як об'єкта комунікативного впливу на молодих людей [3]. На початку 10-х років ХХІ століття Тетяна Крайнікова провела соціологічне дослідження аудиторії українських засобів масової комунікації у контексті споживацьких інтересів аудиторії – значна частина опитування стосувалась книги як об'єкта медіаспоживання [4]. Приблизно у той самий час Анастасія Бесараб з'ясовувала реальний вплив наукової книги на молодіжну аудиторію [5].

Отже, в Україні протягом останнього часу масштабні соціологічні дослідження книги взагалі не проводилися. Окремі сегменти практики функціонування видавничої справи в Україні, вивчалися спонтанно, що недостатньо для системного аналізу книги, читання книги та аудиторії у парадигмі масової комунікації.

У цьому контексті доцільно звернутися до того багатющого арсеналу української видавничої спадщини,

який актуалізував би проблему соціології як інструментарію вивчення української книги. А вже в історії України були благодатні періоди розвитку книговидавництва – і тоді соціальна функція книги, особливості систематизації потоків книги як масовокомунікаційного явища, принципи споживання книги знаходили достойне місце у сфері масової комунікації в Україні.

Об'єкт, предмет, мета статті. Соціологічна практика вивчення книги не існувала сама по собі. Методи, принципи і форми апробації, аудиторні характеристики, систематизація підходів і – головне – результати проведення будь-яких соціологічних акцій, спрямованих на вивчення книги, завжди опинялися у центрі уваги громадськості. Відбувалося це здебільшого завдяки публікаціям у фаховій періодиці.

Об'єктом статті є Кабінет вивчення книги і читання. Предметом статті є соціологічні напрямки вивчення діяльності цього Кабінету. Хронологічні межі досліджуваного матеріалу: жовтень 1922 – червень 1936 років.

Метою дослідження стала необхідність аналізу принципів, методів, форм і результатів соціологічних досліджень в царині видавничої справи, що були проведені в Україні у період функціонування Кабінету вивчення книги і читання. Масовокомунікаційний аспект книги, видавничої справи загалом виявляється у тому, що книга виступає специфічним явищем, продуктом духовної та моральної культури. Книжкові видання, виконуючи ряд соціальних функцій: комунікативну, організаційну, освітню, ціннісно-орієнтуючу, мотиваційну, соціалізуючу, гедоністичну, виховну тощо, спричиняють творення якісно нових форм комунікування та суспільної свідомості.

Результати та їх обговорення. Перше в історії України комплексне соціологічне дослідження читачів та читацької аудиторії було застосоване протягом 1926 – 1928 років. Воно засвідчило існування висококласної вітчизняної школи соціологічних досліджень у галузі видавничої справи. Це комплексне дослідження провів Кабінет вивчення книги і читання.

Сам Кабінет вивчення книги і читання було створено 1 жовтня 1926 року при секції соціології книги Українського наукового інституту книги [6]. Кабінет досить швидко став центром наукових досліджень у царині соціології книги в Україні. Цьому сприяла наявність висококваліфікованих спеціалістів, які змогли розробити теоретичні та методичні засади досліджень, залучити до їх проведення значну кількість респондентів (на громадських засадах) з бібліотек різних відомств, у них була можливість інформувати

громадськість через друковані видання про хід експерименту.

Як науково-дослідна установа, Кабінет вивчення книги і читання створювався поетапно. На першому етапі було розроблено завдання та установки, створено комплексні дослідні групи. На другому етапі через конкретних виконавців організовувалося збирання основного матеріалу для третього етапу, який включав обробку й систематизацію надісланих документів. Завершувалася робота публікаціями результатів соціологічних досліджень та підсумків їх обробки та аналізу у періодичних виданнях та у збірнику «Праці Кабінету читачівства».

Мета, яку перед собою ставили працівники Кабінету, була дуже і дуже серйозною. У кінцевому результаті йшлося про те, щоби створити цілісну картину читацької аудиторії в Україні. Проте вдалося виконати лише частину із запланованих проєктів. Так, вперше на теренах колишнього Радянського Союзу було всебічно обґрунтовано комплексну програму соціологічних досліджень у галузі книговидавничої справи «Книга – читач». Над теоретичним обґрунтуванням цієї проблеми працював керуючий справами Кабінету вивчення книги Василь Іванушкін. Його праця «Проблема читачівства та її вивчення» [7] є цікавою навіть для сучасних соціологів. Автор статті зазначав, що не можна говорити про існування читача без книжки – отже, не можна уявити собі масовокомунікаційної ролі книги без читача. Василь Іванушкін дає визначення читача як соціологічної постаті, що входить у певний конфлікт зі змістом та формою книжки і підкреслює, що психіка читача не виступає пасивним приймачем думок, а є критичною, навіть при малому інтелектуальному розвитку.

Зважаючи на відсутність науково обґрунтованих і перевірених методологічних принципів, співробітники Кабінету мали можливість діяти лише на основі положень марксистських поглядів на книгу та читача. Утім, вони відмовилися обмежуватися класовими, партійними підходами до проведення соціологічних досліджень та відверто звернулися до наукового доробку просветителів-народників (Христини Алчевської та Бориса Грінченка) і так званих «буржуазних» теоретиків (Зигмунда Фрейда та Миколи Рубакіна).

За це у 1930 – 1932 роках працівники Кабінету постійного відчували гоніння. Суто науковий підхід до розгляду проблеми соціології читання з використанням принципу історичної послідовності, врахуванням надбань і помилок попередників вважався тяжкою провинною й відхиленням від лінії «марксистської науки». Але саме об'єктивний методологічний підхід дав змогу організувати збір і аналіз вірогідних матеріалів щодо роботи видавничої галузі України.

Організація діяльності Кабінету передбачала створення розгалуженої структури чинників проведення соціологічних досліджень в Україні. Ця структура складалася із співробітників, респондентів з міського та сільського секторів, дослідних пунктів, розташованих на підприємствах, у клубах, в бібліотеках, на будівництві тощо. До складу Кабінету вивчення книги і читача входили: завідувач справами (керуючий Кабінетом), наукові працівники, які розробляли інструктивні документи й систематизували отриманий матеріал, консультант (секретар), який підтримував

зв'язок з представниками Кабінету, що знаходилися на периферії.

Дуже якісно діяла мережа представників у бібліотеках. Підтримувався постійних зв'язок з понад 100 представникам Кабінету на місцях. Вони отримували завдання і надсилали письмові звіти, анкети, картки опитувань, протоколи. Було організовано листування з державними установами, які займалися книговидавництвом, мали свої принципи вивчення аудиторії.

1927 року Кабінет вивчення книги і читання здійснив найбільш масову за всю історію свого існування акцію вивчення читацької аудиторії та читацького попиту. Йдеться про Всеукраїнське обстеження бібліотек та розповсюдження стандартизованої «Анкети в справі дослідження стану бібліотек України та їх роботи з читачами». У першому варіанті анкета складалася з 14 запитань. Пізніше їх кількість скоротилася до 12. Частина запитань стосувалася даних про саму бібліотеку: тип, склад фондів, штат, бюджет, технічні умови, облік. Наступні сім запитань давали змогу бібліотекареві описати свою роботу з читачами: кількість відвідувань, особливості попиту, методи керівництва читанням та вивчення читачів. Дослідженню передувало листування з цілою низкою офіційних установ, від «думки» та дій яких безпосередньо залежав успіх запланованої акції.

Було зібрано близько трьох тисяч анкет, які відображали рівень і організацію роботи з читачами, давали уявлення про стан та діяльність бібліотек (склад книжкового фонду, штат співробітників, матеріальні умови тощо). Заповнені анкети надходили до Кабінету протягом другої половини 1927 – першої половини 1928 років. Матеріали оброблялися, аналізувалися й систематизувалися, а висновки готувалися протягом майже усього 1928 року.

Наприкінці 1927 року керівником Кабінету вивчення книги і читача стає Д. Балака. Саме під його керівництвом набуває систематичності робота з мережею представників Кабінету, продовжуються дослідження читача і читання, розробляються комплексні підходи до методів вивчення читача.

Досить цікавим був підхід до створення та організації діяльності представників Кабінету на місцях. Визначивши план та тему дослідження, Кабінет звертався до працівників тих бібліотек, де існував відповідний склад читачів, з пропозицією взяти участь у роботі. Тим, хто давав згоду, надсилалися детальні інструкції і друковані бланки. Організація мережі представників Кабінету на місцях відбувалася на офіційних засадах і за обов'язковим принципом вимагала тривалого листування з численними партійними та радянськими установами. Це ускладнювало проведення досліджень.

Добровільний принцип участі в роботі забезпечував максимальну оперативність усього корпусу представників Кабінету на місцях: поширення або згорання мережі, планове безпосереднє керівництво опитуваннями були запорукою сумлінності у ставленні до поданого матеріалу, гарантом його якості та вірогідності. На заклик Кабінету вивчення книги і читання у 1927 році відгукнулися понад сто осіб, яких розподілили на два сектори – міський та сільський, враховуючи значні розбіжності у можливостях тієї чи іншої бібліотеки, складі фонду та читачів, матеріальному й

технічному забезпеченні.

Слід також відзначити особливості роботи бібліотекарів у кінці 20-х років минулого століття. Працівники міських бібліотек були перевантажені обслуговуванням значної кількості читачів і не мали змоги виділити у штатному розписі окрему людину, яка працювала б тільки на Кабінет. Тому дослідницькі документи оформлялися лише у позаробочий час. У сільській же місцевості бібліотечна робота носила сезонний характер – майже припинялася із настанням весняно-польових робіт, а бібліотекар зажди долучався до участі у численних громадсько-політичних акціях. Ці чинники негативно впливали на привабливість роботи в бібліотеці, викликали значну плінність кадрів.

Наступне масштабне дослідження було присвячене вивченню читачького попиту на книжки, що випускалися українськими видавництвами того часу. Воно проводилося у задалегідь визначені шість днів (у період між 30 січня та 14 квітня 1928 року) у різних за профілем бібліотеках України. Тоді на участь у роботі погодилися 52 представники Кабінету на місцях, виконали їй 44 громадські дописувачі.

Співробітники Кабінету вивчення книги займалися не лише розробкою та проведенням соціологічних досліджень. Вони активно листувалися з читачами, щоби встановити зв'язки і обмін думками. Проводилися засідання секції соціології українського наукового інституту книги, на яких заслуховувалися й обговорювалися доповіді з проблем видавничої справи та книгознавства. Деякі з цих доповідей вийшли друком як окремі видання, інші зберігаються в архіві Українського наукового інституту книги. Рецензувалися наявні видання і публікації з теми «Соціологія книги».

Протягом 1930 – 1932 років в СРСР змінюється політичний курс. Розпочинається й поширюється боротьба з «ворожими ідеями», «буржуазним націоналізмом» в українській культурі та масовій комунікації. Це завдало непоправної шкоди усім галузям культури та науки. Нищівній критиці було піддано Український науковий інститут книги, його наукові здобутки у книгознавстві, бібліографії, бібліотекознавстві. Деякі вчені (наприклад, Юрій Меженко, Дмитро Балика) виїхали за кордон, деяких (зокрема, Василя Іванушкіна) піддано арештам. На постійних зборах та нарадах вже не йшлося про наукові проблеми. Їх зміст зводився до викриття «ворожих елементів» та «ворогів народу». І хоча сам Український науковий інститут книги існував до 1936 року, його видання вже не мали великого наукового значення – і для соціології книги так само.

Аналізуючи внесок Кабінету вивчення книги і читання у розвиток соціології української книги, варто відзначити передусім існування в Україні школи соціологічних досліджень у царині книговидання. Ознаками цієї школи є:

- 1) наявність та розвиток самостійної наукової думки;
- 2) існування творчого колективу;
- 3) спільність теоретичної, методологічної і методичної основи діяльності;
- 4) детальна розробка досліджень за конкретними творчими етапами.

Висновки. Соціологічні теоретичні принципи та прикладні аспекти вивчення книги та книжкового ринку України загалом були органічно притаманні українському книговидавничому осереддю. Зокрема, особливості та тонкощі українського соціологічного поля враховували у своїй діяльності українські видавці, фахівці у галузі вивчення аудиторії, книготорговці, безумовно, вирішальну роль відігравали представники аудиторії української книги.

Суб'єкти видавничої справи постійно стоять перед вибором: які твори друку видавати, кому їх пропонувати, у якій кількості, за якою ціною тощо. Ці та інші питання можуть бути вирішені виключно у ході проведення соціологічних досліджень, для проведення яких необхідна ґрунтовна теоретико-методологічна база.

Масовокомунікаційне значення книги та усієї сфери обігу книжкової продукції, пов'язаної із виробництвом, поширенням і споживанням книжкового продукту, зумовлене важливими комунікаційними функціями самої книги. На функціонуванні книги позначаються різноманітні фактори – від процесів авторської творчості і аж до впливу на читача, засвоєння читачем книжкового контенту. Щоби достеменно знати ці фактори, протистояти їх негативному суб'єктивному впливові або, навпаки, сприяти розвиткові позитивних тенденцій у сучасному книговиданні, необхідно володіти науковими знаннями у системах «суспільство – книга» та «книга – читач». Ці знання є ще однією важливою передумовою для функціонування соціології книги – наукової дисципліни та прикладної характеристики книговидання, яка може стати міцним фундаментом соціологічних досліджень у галузі книговидавничої справи.

Цінні дослідження масовокомунікаційної ролі книги спостерігаються у працях українських науковців початку ХХ століття. Соціологічна проблематика була обумовлена певними соціальними обставинами і нагромадженим раніше знанням та досвідом у сфері книговидання. І хоч первісток української книгознавчої періодики – часопис «Книгар» – не ставив собі за мету розробку фундаментальних соціологічних проблем у галузі видавничої справи, на його сторінках вимальовувалося широке соціальне тло життя книги, досліджувалися її функції, вплив на читача, питання видавничих пріоритетів, якості, ціни тощо. Часопис «Бібліологічні вісті» як перше наукове періодичне джерело у царині видавничої справи та книгознавства намагався сформувати фундаментальні підвалини соціології книги як науки, визначити її об'єкт, предметну сферу, межі впливу на аудиторію та методи вивчення цього впливу.

У дискусіях між апологетами двох протилежних поглядів на практику функціонування соціології книги – Миколи Куфаєва та Дмитра Балики – можна відзначити головне: книга, видавнича справа, книгознавство є поняттями, які не зливаються з іншими термінами, поняттями та явищами масової комунікації, вони мають свої, автономні, самостійні сенс та зміст. Що ж до бібліосоціології, то її межі і статус тлумачилися по-різному, але об'єктивна необхідність виокремлення такої дисципліни, яка вивчала б книгу у динаміці процесу читання на шляху до розуміння книжки аудиторією, була однозначною.

Д. Балака, розуміючи під бібліосоціологією соціологію книги і книжкового споживання, вважав її найменш опрацьованим і найбільш відповідальним при з'ясуванні суперечливих питань чинником книгознавства. На його думку, соціологія книги покликана показати соціологічний процес створення і життя книги, встановити закони книги як масовокомунікаційного явища. Якщо М. Куфаєв виводив бібліосоціологію за рамки книгознавства, то Д. Балака залишав її у складі науки про масову комунікацію. Практика функціонування видавничої справи довела правильність поглядів Д. Балаки.

З іншого боку, наприкінці 1920-х років трактування М. Куфаєвим бібліосоціології як абстрактної науки про закони книжкових явищ викликало негативну реакцію деяких науковців. Проте сьогодні, в умовах посилення соціологічного фактору в усіх сферах суспільної діяльності, ця теорія не тільки не видається абсурдною але й, цілком можливо, стане основою для подальших соціологічних досліджень у царині книги. На жаль, в умовах сучасної України подібних теоретичних розробок майже немає.

Щодо узагальнень, то вони будуть такими.

По-перше, масовокомунікаційний підхід до видавничої справи відіграв позитивну роль у формуванні методологічних засад соціології книги.

По-друге, розробки у галузі соціології книги почалися в Україні у 1920-х роках. На жаль, більш конкретних та глибоких теоретичних розробок на сьогодні в Україні немає.

По-третє, вивчення книги у соціологічному розрізі носить випадковий, епізодичний характер. В Україні сучасній – на відміну від України взірця 1920-х – 1930-х років – немає структури, яка б центрувала та координувала проведення соціологічних актів у царині видавничої справи.

По-четверте, відсутні серйозні розробки теоретико-методологічних проблем соціології книги, книжкових процесів, книжкової політики, як це було у спеціалізованих книгознавчих виданнях 1920-х – 1930-х років. Ось чому соціологічні дослідження книги, якщо вони й проводяться в Україні, позбавлені ґрунтового наукового апарату.

Історія української соціології книги має яскраве минуле. Що ж до подальшого розвитку соціологічних досліджень у царині функціонування книги у суспільстві, то все залежатиме від доброї волі книговидавців та соціологів, які повинні знайти спільні точки інтересів та виробити загальні правила гри на сучасному масовокомунікаційному полі України. Гадаємо, що аналіз саме цих спільних інтересів становитиме основу перспектив вивчення проблеми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Всеукраїнський референдум. Отримано з https://uk.wikipedia.org/wiki/Всеукраїнський_референдум_1991.
2. Інститут соціології Національної академії наук України. Отримано з https://uk.wikipedia.org/wiki/Інститут_соціології_НАН_України.
3. Фінклер Дж. (2002) Читання як компонент комунікативного впливу на молодь України. Sb. роботи Наукового центру періодичних видань. Стефанік В.Н. ім. Vip. 10. Львів, 205-234.
4. Крайнікова Т.С. (2014). Культура медіа-споживання в Україні: від добросовісності до процесійності. Бориспіль: Лухар. 372.
5. Бесараб А.О. (2016) Соціальні та комунікаційні технології, що цікавлять читання українських книг. Запоріжжя. КПУ. 360.
6. Український науковий інститут книжкової науки. Отримано з <http://ube.nplu.org/article/Український%20науковий%20інститут%20книгознавства>
7. Іванушкін В. (1926). Проблема читацької аудиторії та її вивчення. Київ. Бібліологічні вісті. № 3.

REFERENCES

1. All-Ukrainian referendum. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Всеукраїнський_референдум_1991.
2. Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Інститут_соціології_НАН_України.
3. Finkler J (2002) Reading as a component of the communicative influence on the youth of Ukraine. Sb. works of the Research Center of Periodicals. V. Stefanyk LNB them. Vip. 10. Lviv, 205-234.
4. Krajnikova TS (2014). The culture of media consumption in Ukraine: from conscientiousness to processionality. Borispil': Luxar. 372.
5. Besarab AO (2016) Social and communication technologies of interest in reading Ukrainian books. Zaporizhzhia. KPU. 360.
6. Ukrainian Scientific Institute of Book Science. Retrieved from <http://ube.nplu.org/article/Український%20науковий%20інститут%20книгознавства>
7. Ivanushkin V (1926). The problem of readership and its study. Kuiv. Bibliolohichni visti. № 3.

Sociological directions of the activities of the cabinet of booking and reading

Kh. I. Verbytska

Abstract. The current practice of studying the functioning of mass media in Ukraine largely ignores the book and book publishing. Sociological research in the realm of functional characteristics of the book is rarely conducted in Ukraine. At the same time, the historical experience of the book's sociology as a means of mass communication in Ukraine is rich in the events and activities of scholars that are significant in the history of Ukrainian journalism and book publishing. The article analyzes the events connected with the study of the Ukrainian book publishing business and the audience of Ukrainian books during the period 1922 - 1936.

Keywords: author, audience, publishing house, magazine, mass media, book, sociology.